

Lauri Vahtre Mart Laar

ÜLDAJALUGU GÜMNAASIUMILE

Väljaandja kinnitab õpiku vastavust kehtivale gümnaasiumi riiklikule õppekavale ning haridus- ja teadusministri poolt õppekirjandusele kehtestatud nõuetele.

Lauri Vahtre, Mart Laar

Üldajalugu. Gümnaasiumiõpik

Retsenseerinud Toomas Hiio, Tiiu Laan

Toimetanud Indrek Riigor, Tarvo Siilaberg

Mõistesõnastiku koostas Indrek Riigor

Keeletoimetaja Sven Saun

Korrektuuri luges Pirkita-Maarja Hallas

Kujundanud Heisi Väljak

Kaardid ja skeemid joonistanud Heisi Väljak

Küsimused koostanud Madis Somelar, Mirjam Puumeister

Fotod ja illustratsioonid

Mauruse pildikogu, Shutterstock, Wikipedia

ISBN 978-9949-9610-2-3

Autoriõigus: Maurus Kirjastus OÜ, 2013

Autoriõigus: Maurus Kirjastus OÜ, 2014

parandatud trükk 2014

Tartu mnt 74, 10144 Tallinn, üldnumber: 69 71 011, mobiil: 59 196 117

www.kirjastusmaurus.ee

tellimine@kirjastusmaurus.ee

Kõik õigused käesolevale väljaandele on seadusega kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku kirjaliku loata pole lubatud ühtki selle väljaande osa paljundada ei mehaaniliselt ega muul viisil.

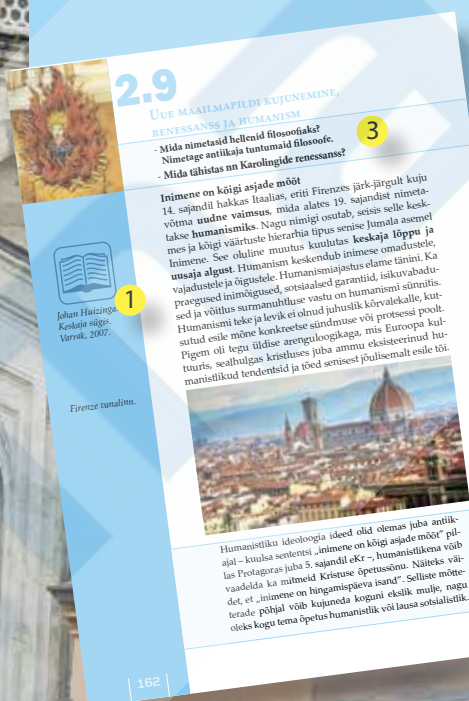
Õpiku kasutajale

Üldajaloo õpik esitab ajalugu põnevates kontekstuaalsetes seostes ja õppija silmaringi avardavalt.

Kujunduslikus mõttes on õpiku paarislehekülg üks tervik. Et luua tähenduslikke seoseid, on lehekülje servadele asetatud viited **aime- ja ilukirjandusele** ① ning **filmidele** ②. Seejuures on maksvaks põhimõte, et vajalik info peab olema nähtav ja kättesaadav asjakohastes ning mõttekates seostes.

Peatükid algavad n-ö **eelhäälestavate küsimustega** **3**, mis aitavad luua seoseid varem kogutud teadmistega. Peatüki sisu puudutavad **ülesanded** paiknevad peatüki lõpus. Õpiku lõpus paiknevad **nimeindeks** ja **mõistesõnastik**.

Õpik on kujundatud ja illustreeritud ajakohaselt ning õpitulemuste saavutamist toetavalt.

Sisukord

Autoritelt	7
I VANAAEG	9
1.1. Inimese kujunemine ja esimesed tsivilisatsioonid	10
1.2. Vana-Kreeka	16
1.3. Kreeka mütoloogia ja usund	26
1.4. Kreeka kultuur ja filosoofia	34
1.5. Rooma rajamine ja kuningate ajastu	42
1.6. Rooma vabariik ja selle korraldus	48
1.7. Makedoonia suurriigi tõus ja langus	56
1.8. Roomast saab suurriik	62
1.9. Rooma keisririik 1.—4. sajandil	70
1.10. Rooma eluolu, usund ja kultuur	78
1.11. Lääne-Rooma langus ja Bütsants	86
1.12. Antiiktsivilisatsioonide saavutused ja tähtsus	92
II KESKAEG	99
2.1. Araabia maad ja islam	100
2.2. Frangid	106
2.3. Viikingid	114

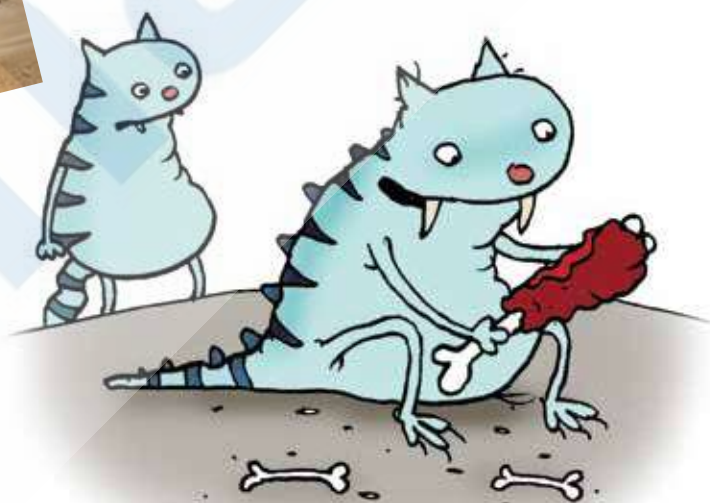
2.4. Euroopa rajamine: ühiskond ja eluolu	122
2.5. Euroopa rajamine: ilmalik võim ja vaimulik võim	130
2.6. Ristisõjad	138
2.7. Euroopa jõuab täisikka	146
2.8. Ülikoolid ja skolastika	154
2.9. Uue maailmapildi kujunemine. Renessanss ja humanism	162
2.10. Suured maadeavastused ja nende tagajärjed	170
2.11. Keskaja lõpp ja uusaja algus	178
2.12. Ida-Euroopa 15.—18. sajandil	186
III UUSAEG	195
3.1. Absolutism ja parlamentarism	196
3.2. Ameerika Ühendriikide süünd	202
3.3. Valgustussajand ja Prantsuse revolutsioon	210
3.4. Napoleoni sõjad	218
3.5. Euroopa riigid 19. sajandil	226
3.6. Ameerika kodusõda ja Ühendriikide areng 19. sajandi teisel poolel	234
3.7. 19. sajandi lõpp: üleilmne maailm	240
3.8. Moodsad ajad	246
Isikunimede indeks	252
Mõistesõnastik	257

AUTORITELT

Käesolev õpik hõlmab inimkonna ajalugu kõige varasematest aegadest kuni 20. sajandini. See on üksikindiviidi elueaga võrreldes erakordselt pikk aeg, mis jaguneb väga eriilmelisteks ja erineva pikkusega perioodideks. Võib küsida, kas on õige või kas on üldse võimalik inimkonna ajalugu kokku suruda ühteainsasse ajalookursusse ja sellele vastavasse õpikusse. Vastus on: jah, kahtlemata on võimalik. Iga lugu on võimalik jutustada pikalt või ka lühidalt, tuues esile vaid kõige olulisemad nähtused ja protsessid – n-ö ajaloo kondikava. Kõiki inimkonna poolt läbi tehtud ajastuid ühendab lõpuks inimene oma inimlike tugevuste ja nõrkustega. Ajalugu on nende omaduste peegel ja kokkuvõte.

Käesolev õpik keskendub esiaja põgusa puudutamise järel peaaesjalikult Lähis-Ida – Vahemere kultuuriareaalile, seejärel Euroopale ja uusaja puhul Euroopa kultuuri laiendusele, mida võib tinglikult nimetada Lääne kultuuriks. Sellise lähenemisviisi õigustuseks on tõsiasi, et just Lääne kultuur osutus globaalseks integreerijaks, maa-keramaade, rahvaste ja kultuuride kokkupõimijaks nii heas kui halvas.

Dignus etne deus sicut unica mundi
Eius celi fabricator adde q' coditor orbis
Tu ppli memor esto tui sic iuncta ab alto
Prospice ne q'ssum faciat ubi regnat eterno
Inpat affecto leges dictante megera
Sed p' tunc virtute tua que diligit hui'
Eparis insignis karoli de a sine m'istra
Ve ualeat ductore p' p' amena uirtute
Florentu semp nemou sedeeq' beatus
Astatoce mirare pios ubi scia uite
Suauis aiant aqua et fonte supno
Lustificata seges spm'is m'ndat adeptis
Ve n'essio queat esse dei m'aeq' future
Maxia contentu cumlare p' h'ora fructu

I VANAAEG

1.1

INIMISE KUJUNEMINE JA ESIMESED TSIVILISATSIOONID

- Mida uurib ajalooteadus?
- Mis teadusvaldkonnad uurivad inimese kujunemist?

Antropogenees

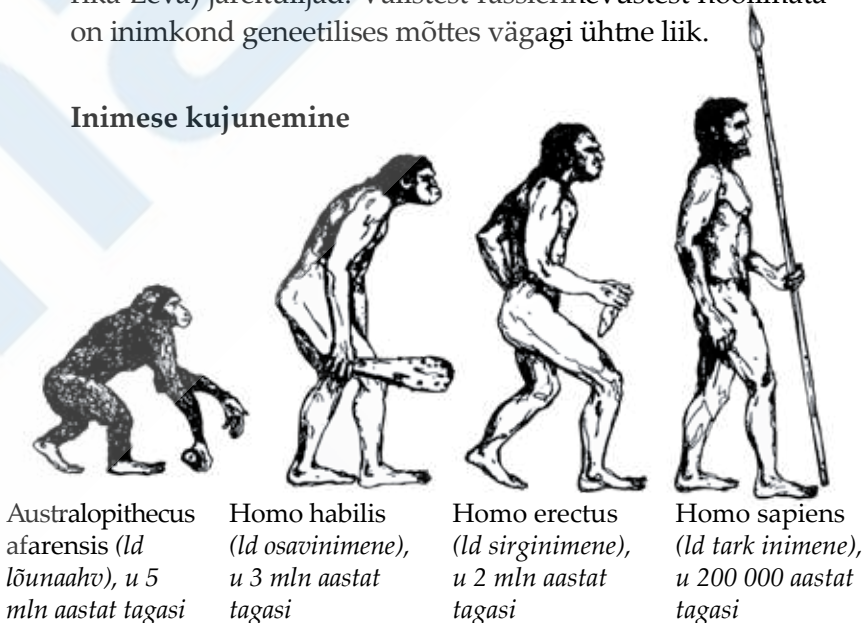
Inimese kujunemine ehk antropogenees on praeguste teadmiste kohaselt väldanud umbes **5 miljonit aastat**, mil lahkesid nüüdisinimese ja šimpansi eellaste teed. Seda on märksa rohkem, kui evolutsiooniteooria kujunemise ajal 19. sajandil arvati; paleontoloogide avastused on antropogeneesi sestpeale aina pikemaks venitanud. Tänapäevane leiumaterjal tõendab, et juba nii ammu kui 3,6 miljoni aasta eest kõndisid inimeste eellased kahel jalal ning nende kehaehitus oli hämmastavalt „inimlik“.

Mitu miljonit aastat elasid **inimlased ehk hominiidid** üksnes Aafrikas. Esimene tuvastatud väljarändelaine leidis aset u 2 miljonit aastat tagasi, kui Aasiasse ja Euroopasse jõudis nn *homo erectus*. Nüüdisinimene ehk *homo sapiens* kujunes välja umbes 200 000 aasta eest **Ida-Aafrikas**. DNA uuringud osutavad võimalusele, et kõik tänapäeval Maad asustavad 7 miljardit inimest on ühe konkreetse ida-aafriklanna (nn Aafrika Eeva) järeltulijad. Välistest rassierinevustest hoolimata on inimkond geneetilises mõttes vägagi ühtne liik.

Peter Andrews,
Chris Stringer.
Evolutsioon.
Inimese kujunemise lugu.
Olion, 2006.

Inimese kujunemine

Sensatsiooniliseks kujunes nn Laetoli jalajälgede avastamine 1976. aastal. Umbes 3,6 miljonit aastat tagasi oli vulkaaniline tuhk, mis hiljem kivistus, säilitanud omaaegsete liikide jalajäljed. Nende hulgas ka sellised, mis sarnanevad tänapäeva inimese omadega niivõrd, et on lausa raske pidada nende jätjaiks *australopithecus afarensis*-ist, kes just sel perioodil neid piirkondi asustas.

Homo sapiens’i levik.

Homo sapiens’i levik

Homo sapiens hakkas u 150 000 aasta eest Aafrikast välja rändama, jõudes u 60 000 aasta eest Austraaliasse, 40 000 aasta eest Euroopasse, Siberisse ja Hiinasse. *Homo sapiens*’i Euroopasse saabudes valitses siin jääaeg, mis lõppes umbes 10 000–15 000 aastat tagasi. Ka Eesti järjepidev asustus sai alguse alles tol perioodil. 15 000–35 000 aastat tagasi asustas *homo sapiens* Beringi maakitsuse kaudu Ameerika.

Laetoli jalajäljed

Nagu näeme, toimus teiste maailmajagude, sealhulgas Euroopa asustamine nüüdisinimese poolt antropogeneesi pikkust arvestades alles äsja. Euroopas leidsid *homo sapiens*’id, keda Euroopa kontekstis ka kromanjoonlasteks nimetatakse, eest nn **neandertaallased**, kes ilmselt olid kauges minevikus Aafrikast välja rännanud *homo erectus*’e järeltulijad. Umbes 30 000 aastat tagasi surid neandertallased välja ja sealtpeale jäi *homo sapiens* ainsaks hominiidiliigiks Maal. Teadlased vaidlevad

tänini kirglikult, kas *homo sapiens* tappis ja hävitas neander-tallased sihilikult või eksisteerisid need hominiidiliigid aas-tatuhandeid teineteise kõrval, misjärel üks neist loomulikel põhjustel välja suri, suutmata võistelda kõrgemalt arenenud nüüdisinimesega. Kogu antropogenees ja erinevate homi-niidiliikide migratsioonilained on tänini vaidluste objektiks ning edasine uurimistöö võib selles täpsustusi tuua.

Esimeste tsivilisatsioonide teke

Hoolimata võimalikest uutest avastustest näib olevat ilmne, et kuigi inimese kujunemise ajalugu on pikk, on tänapäeva-se Lääne tsivilisatsiooni ajalugu võrdlemisi lühike. Seda ka juhul, kui võtta arvesse Lääne tsivilisatsiooni eelkäijad, kel-leks on tsivilisatsioonid väljaspool Euroopat – Lähis-Idas, Mesopotaamias ja Egiptuses. Teiste sõnadega piirkonnas, kus nüüdisaegne Euroopa, Aafrika ja Aasia kokku puutu-vad ja kuhu *homo sapiens* jõudis juba umbes 200 000 aastat tagasi. Kui inimkonna hälliks võib pidada Ida-Aafrikat, siis maailmale kõige suuremat mõju avaldanud kultuur(id) ja tsivilisatsioon(id) kujunesid **Ees-Aasias**.

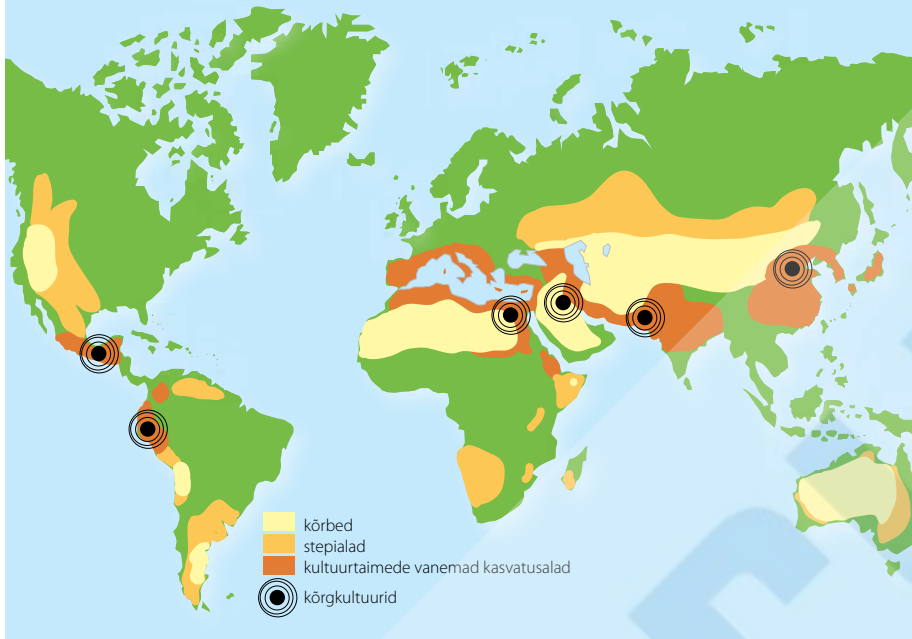
Mõistet „tsivilisatsioon” on defineeritud mitmeti. Tähtsai-mateks tsivilisatsiooni tunnusteks võib pidada kirja kasu-tuselevõttu, linnade rajamist ja riigivõimu teket. Kõige sel-lega kaasneb varasemast arenenum tööjaotus, ühtlustatud mõõtühikud, õigussüsteem, monumentaalsed (enamasti religiooniga seotud) ehitised jpm.

Neoliitiline revolutsioon

Kõigi tsivilisatsioonide kujunemise eelduseks on olnud **paikne eluviis** ja **põllundus** koos **karjakasvatusega**. Põl-lundusele lisandus veidi hiljem ka savinõude kasutusele-võtt, rahvastiku juurdekasvu kiirenemine ja suhtlemise tihenemine ning kõike seda kokku nimetatakse **neoliitili-seks revolutsiooniks**. Vanimad teadaolevad neoliitilised asulad on avastatud tänapäeva Iisraeli, Süüria ja Türgi aladelt ja nende vanuseks on umbes 10 000–12 000 aastat. Põllundus ja põllukultuurid (nt nisu) „avastati” ligikaudu samal ajal mitmes maailma piirkonnas eraldiseisvalt (li-saks Lähis-Idale ka Ameerikas, Hiinas jm), kuid vanimad tsivilisatsioonid tekkisid just **Mesopotaamias** ja **Egiptuses**.

Jane McIntosh,
Clint Twist.
Tsivilisatsioonid.
Kümme tuhat
aastat ajalugu.
Varrak, 2002.

Sumer

Üldtunnustatud seisukoha järgi rajasid põhiliselt tänapäeva Iraagi territooriumile jääva Mesopotaamia (kr k jõgedevaheline maa) tsivilisatsiooni vundamendi **sumerid**, kes asustasid Tigrise ja Eufrati äärseid alasid juba IV aastatuhande keskel eKr (u 5500 aastat tagasi). Pole teada, millal või kust nad saabusid. Vaieldakse ka selle üle, kas sumerid rajasid oma niisutussüsteemid ja linnad n-ö tühjale kohale või võtsid üle varasemate asukate saavutused. Kuna sumerite ajast pärinevad vanimad teadaolevad kirjalikud ajalooallikad, siis osutuvad sumerid vanimaks „ajalooliseks” rahvaks. Sumeri keelel ei ole sugulaskeeli. Aastatuhandete möödudes tõrjus sumeri keele välja akadi keel, seejärel valitsesid Mesopotaamias teised semiidi keeled (tänapäeval araabia keele sugulased). Viimased sumeri keele kõnelejad elasid 1. sajandil. Kuid sumerite rajatud tsivilisatsiooni vundament – teadmised astronoomiast, religiooniga seotud müüdid, kiri ja palju muud – püsis edasi Assüüria, Babüloonia, Pärsia, Partia ja teiste Mesopotaamiat valitsenud suurriikide kultuuris. 8. sajandil rajati Tigrise äärde islami maailmariigi – kalifaadi – pealinn Bagdad, osa Mesopotaamia ajaloolisest pärandist sulas islami kultuuri. Tuhandete aastate pikkuse traditsiooni lõikas läbi alles Bagdadi hävitamine mongolite poolt 1258. aastal, kuid selleks ajaks olid sumerite poolt rajatud tsivilisatsiooni saavutused juba ammu laia maailma läinud ja mõjutanud oluliselt hilisemaid tsivilisatsioone (Foiniikia, Kreeka, Rooma jt).

Vanimad tsivilisatsioonide keskused.

*Vojtech
Zamarovský.
Alguses oli
Sumer. Valgus,
1980.*

*Mika Waltari.
Sinuhe, egiptlane.
Varrak, 2009.*

*Giza püramiidid
Kairo lähedal.*

Enamik püramiididest oli ehitatud valitsejate ehk vaaraode hauakambriteks. Nende rajamine nõudis suurte inimhulkade pikaajalist tööd ning selle korraldamine oli märk Egiptuse ühiskonna tsentraliseeritusest ja arengust.

Egiptuse kirjutaja hoidmas käes papüüruserulli.

Egiptuse hieroglüüfkiri suudeti dešifreerida alles 1822. aastal.

Sumerite kultuuripärand on esindatud meiegi igapäevaelus. Näiteks kasutame neilt päritud 7-päevast nädalat ja jagame ringi 360 kraadiks. Rääkimata rattast.

Egiptus

Paralleelselt toimus tsivilisatsiooni kujunemise protsess (linnade ja niisutussüsteemide rajamine, kirja kasutuselevõtt jms) ka Niiluse orus ja Induse kallastel, Hiinas mõnevõrra hiljem. Veidi enam kui 5000 aastat tagasi ühendas valitseja Menes I **Egiptuse** üheks riigiks ja see riik püsis (vaheaegadega) u 3000 aastat, läbides kolm peamist perioodi – Vana, Keskmine ja Uus riik. Vanast riigist pärinevad püramiidid, Uue riigi ajast aga kuulsaim ja võimsaim vaarao Ramses II.

Ramses II ajal tegutses 13. sajandil eKr juutide prohvet Mooses, kes nn Egiptuse vangipõlve pagendatud juudid tagasi Iisraeli viis. Ta sätestas korra, et juutidel on vaid üks jumal, Jahve, kelle kõrval ei tohi olla ühtki teist.

Egiptuse ja Mesopotaamia tsivilisatsioon puutusid kokku ja mõjutasid teineteist, kuid veelgi tugevam oli mõlema mõju lähikonnas tekkinud kultuuridele ja riikidele nagu Hetiidi riik, Iisrael, Foiniikia jt. On põhjust oletada, et Mesopotaamiasse ulatus omakorda **India (Induse) tsivilisatsiooni** mõju, mis jõudis Mesopotaamiast Lähis-Idasse ja isegi Kreekasse.

Näiteks kui otsustada taassündide-idee järgi, siis oli kreeka filosoofial kuni Platonini (5.–4. saj eKr) mingi side India mõttemaailmaga veel olemas. Seejuures on huvitav, et Aasia ajaloo üks suuremaid mõtlejaid, budismi rajaja Buddha Gautama tegutses umbes samal ajal, 6.–5. saj eKr. Alles alates Platoni õpilasest Aristotelesest läks kreeka filosoofia oma teed.

Ees-Aasia – Vahemere kultuuriruumi kujunemine

Egiptuses ja Mesopotaamias sündinud tsivilisatsiooni mõju laienes Euroopa suunas. Selle avalduseks oli **Kreeta** ehk Minose **kultuuri** teke III aastatuhandel eKr Kreeta saarel, sellele järgnenud **Mükeene kultuur** juba Euroopa mandril, samuti **foiniiklaste** asustuse levik läände mööda Vahemere rannikut. II aastatuhandeks eKr oli välja kujunenud kultuurmaailm, mis sirutus Mesopotaamiast ja Pärsiast üle Lähis-Ida Vahemere saartele ja rannamaadele ning mille osaks oli ka Egiptus oma kaugele lõunasse (Sudaani ja Etioopiasse) ulatuvate tagamaadega. Kokkuvõttes võib seda nimetada **Ees-Aasia–Vahemere kultuuriruumiks**.

Günther
Kehnscherper.
Kreeta, Mükeene, Santorin.
Valgus, 1989.

KÜSIMUSED JA ÜLESANDED

1. Mis on evolutsioon? Milles seisnes evolutsiooniteooria murrangulisus 19. sajandi teadusmaailmas?
2. Tooge kolm näidet antropogeneesist.
3. Miks on teadmised antropogeneesi kohta jätkuvalt ebapiisavad?
4. Mis piirkonda võib lugeda tänase Lääne tsivilisatsiooni hälliks? Põhjendage oma arvamust.
5. Seletage mõiste neoliitiline revolutsioon.
6. Nimetage viis tunnust, mis on iseloomulikud tsivilisatsioonile. Põhjendage oma valikut.
7. Mida võib pidada sumerite kultuuripärandiks tänapäeva maailmas?
8. Lugege „Üldajaloo lugemikust“ peatükki „Thutmosis III Kaanani sõjakäik“ (lk 14). Kuidas on kirjeldatud a) Vana-Egiptuse looduslikke olusid, b) tolleaegseid sõjarelvi ja taktikat?